

AZ ÉLET KEREKE: A FENNTARTHATÓSÁG ÉS FOLYTATHATÓSÁG KÖRNYEZETANTROPOLÓGIAI KÉRDÉSEI

Lázár Imre

az orvostudományok kandidátusa,
Semmelweis Egyetem Magatartástudományi Intézet
meditart@enernet.hu

Bevezetés

A mitikus tudat *jel-képes* ajándéka, hogy szimbólumaival a szemlélhetetlen világegész helyébe szemlélhetőt helyez, a szemlélhető jelet. Nem idegen ez a tudománytól sem, hiszen az is kozmoszt rendel a káosz helyébe akkor, amikor függvényképekben, matematizált, diagrammatikus ikonokban fejezi ki a paradigmatis, önkörén belül bizonyított elképzeléseit a világról. Képletekben foglalja össze az értelmezhető mindenséget, modelljének alaptételei végesek, és a megmaradási törvények, a fizikai alaptörvények, állandók, és függvények is szemlélhetők, elférnek néhány oldalon.

Az élet kereke is mitikus reprezentáció ma is érvényes tanulságokkal, keleti kép a világ magabazáruló körforgásáról, születés és pusztulás egymást feltételező körkörösségéről, „örök egymásbafordulás, *Jin és Jang, fény és árnyék, élet és halál, periodicitás és linearitás, a világegyetem dualista természete magunkban*” (Borsos, 1994). A fenntarthatóság sérülékeny „kozmo-logikája” rejtőzik ebben a képben, mert ahogy Borsos Béla írja, „*a technológia, amelyet a lineáris szemléletű gazdaság vezet,*

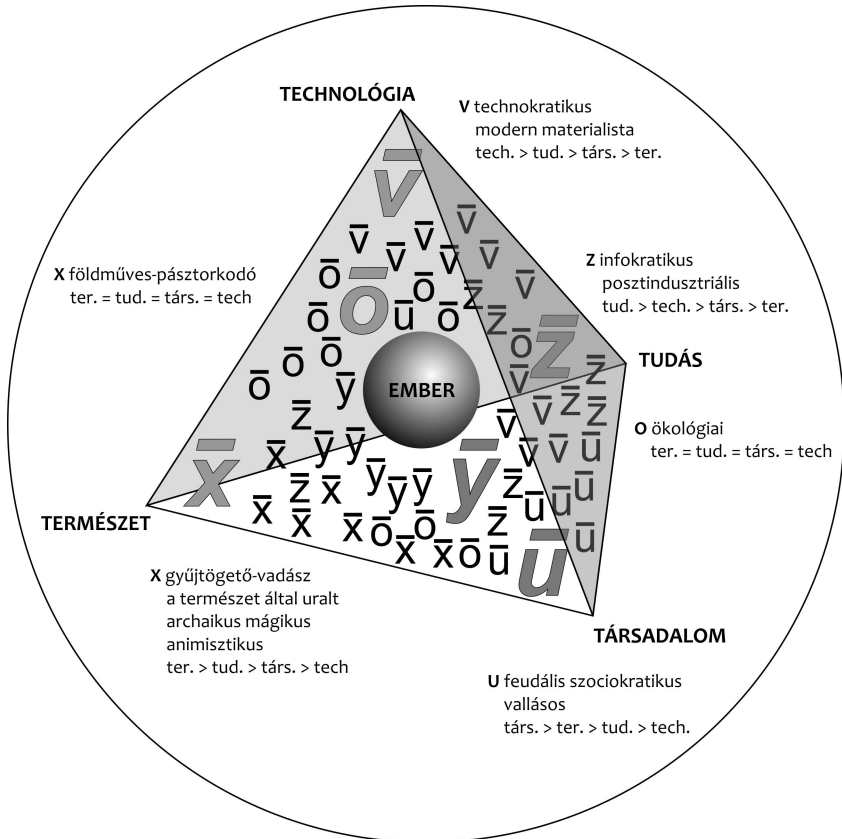
mely nem az élet kerekére, hanem annak egy kiragadott szeletkéjére koncentrál, igyekszik kiegyenesíteni a kört”. Az életelvű létformát éltető és a ciklikus időben örök megújulást hirdető mítoszi tudat ellenpárja a gazdaságkor anyagelvű eszkatológiája, ahol a *vég* folyamat szerepet kap. A végtermékeket ontó ipart az ökoszisztéma végterméke, a kőolaj táplálja, és cserébe le nem bomló műanyagvégtermékekkel fizet a termelőgépezet a természetnek, és a fogyasztó maga is e mechanizmus termináljain, perifériáin megcélzott „fogyasztói vég-lénnyé” válik, hiszen a piaci gépezet „teleológija” szerint minden érte van, ő igazi végcél, valójában azonban ő is csak egyik szubsztrátuma a folyamatnak, mely nyitott, allopoetikus: a természeti forrásokat elhasználja, s a természetet végső soron elszennyezi. A lebomlás és épülés köre megszakad, és megszakítja azt egy másik mechanizmus is. Egy mágikus, rituális gépezet, mely létébe beépítette a halhatatlanságot, és uzsoramechanizmusába a korlátlan növekedés igényét, mert, ahogy azt Borsos munkájában olvassuk, amíg „*a pénz öngerjesztő képessége nem szűnik meg, hiába minden próbálkozás az okosabb, ciklikus technikai rendszerek kialakítására*” (Borsos,

1994). A kör az autopoetikus (önszervező és önkorlátozó, helyi) rendszerek szimbóluma, míg a korlátlanág távlatával megtevesztő linearitás pedig az allopoetikus (kifosztó, szennyező) civilizációs komplexum jelképe (Lázár, 2005). *Az élet kereke tehát olyan szimbólum, mely éles kontrasztot kínál a lineáris, vagy még inkább, az exponenciálisan felfutó, katasztrófa kockázatú gazdasági-civilizációs folyamatokkal szemben.*

A gömb négyszögesítése: a 4T-modell

A „minden mindennel összefügg” öko-logikus megjelenítésére talán leginkább a gömb szférikus topológiája kínálkozik, és csak lát-

szatra tűnik szimbolizációs játéknak, ha mi ezt a gömbfelületet négyszögesítjük, egy human ökológiai tetraéder jellegű viszonyrendszerré alakítva azt (Lázár, 2001). Ezzel a totális, szövevényes és szemlélhetetlen emberi környezetet és a belevetett ember viszonyát – melyet a „nature-nurture” ellentét mentén szoktunk szétbontani, és természeti és szocio-kulturális környezetre osztani –, ökológiai viszonylatokba szövődő *természeti, társadalmi, technológiai és tudáskörnyezetek* tetraéderbe foglalt viszonyrendszerévé alakíthatjuk (1. ábra). Az ökológiai, ökodinamikai viszonyok illetően „négyszögesítése” nem öncélú játék. Általa egy négyvektoros környezeti tér képez-

1. ábra • Az ember-környezet-organizmus tetraéder modellje (4T)

hető, mely minden emberi jelenség kulturális antropológiai értelmezéséhez tájékozódási eszközt és keretet kínál, hiszen minden jelenség, legyen az használati tárgy, bonyolult diskurzus vagy gyógyító gyakorlat, egyszerre rendelkezik természeti, társadalmi, technológiai és tudásaspektussal. Másrészt ezek a minőségek egymás környezetei is, koegzisztens tényezők. Így ez a négyvektoros, négydimenziós viszonymodell és eseménytér az együttlétezés dinamikáját kívánja szemléltetővé tenni sematikus „ko-ontológiát” kínálva.

A prédáló vagy együttműködő, semleges vagy parazita viszony éppúgy fennállhat egyedek, populációk tekintetében, mint az alábbi pólusokban megjelenített környezeti szférák, megaorganizmusok között. A technoszféra lehet a természet ragadozója és viszont, de lehet a viszony együttműködő és kölcsönös előnyökkel járó is. A tudás, a technológia, a társadalom és a természet együttes viszonya is éppilyen többarcú. Másfelől e többszólamú, változékony viszonylatok kaotikus összessége sajátos körfolyamatokba zárul, melyek modellezésére ösztönözhetnek az olyan kísérletek, mint Szádeczky-Kardos Elemér cikluselmélete (1989), Pitirim Sorokin (1957) szociológiai ciklusteóriája, Kenneth Boulding (1978) ökodinamikus evolúcióképe vagy a szervezeti ökológia (Pólos et al., 2007) eredményei, melyek a szervezetek demográfiájának, adaptív viselkedésének szimbolikus logikai reprezentációjára vállalkoznak.

A természeti, társadalmi, technológiai és a tudásvilág ökológiai aspektusait értelmező antropológiai elméletek ugyanúgy közös keretet kaphatnak e térben, mint vizsgálatuk tárgya. Még az embert a környezetével együtt értelmező, kulturális geográfiai elméletek, ökológiai antropológiák is eloszthatók e négy dimenzió mentén.

Más a környezeti determinista hagyomány (Friedrich Rätzl, Ellen Churchill Semple, Ellsworth Huntington), vagy a kulturális materializmus (Marvin Harris) nézőpontja, mely a természeti környezet kényszerreinek lenyomatát értelmezi a kulturális mintázatokban, és más a környezeti possibilista teóriák helyiértéke (Carl Sauer, Vidal de la Blanche, Peter Sahlins) e térben. Más hangsúlyú Melville Jean Herskovits gazdasági antropológiája, vagy Julian Stewart kulturális ökológiai koncepciója, mely a figyelem előterébe a technológiai-gazdasági adaptációt helyezi. Elkülöníthetjük az ökológiai antropológia klasszikus iskolájától a hatvanas években létrejött irányzatot is, mely az adott társadalmak demográfiai önszabályozását, rituális gyakorlatát és a környezethez való alkalmazkodását sajátos természetelvű rendszerelméleti keretben értelmezte (Vayda – Rappaport, 1968). A társadalomökológia halmazához kapcsolható az ökológiai funkcionalista iskola mellett a politikai ökológia (André Gorz, Paul Robbins) és a szociálökológia (Murray Bookchin) is. A tudás-, illetve jelentésközpontú irányzathoz illeszthetjük az etnoökológiai irányzatot (Janis B. Alcorn, Harold Conklin, Brent Berlin). De a legnagyobb nyeresége e modellnek, hogy általa a humán ökológiai rendszerek sajátos dinamikai viszonyai – mint azt Kenneth Boulding (1978) ökodinamikai elméletében, Paul Ekins (1992) ökológiai közgazdaságtanában vagy Edward Wellin (1977) orvosi rendszermodelljében is látjuk – négytényezős rendszerkeretben válnak szemléltetővé.

Ebben a képzetes vektortérben az időben és térben eltérő, és történeti vagy antropológiai módszerekkel megismerhető környezetképeknek is eltérőek a „vektor”-pozíciói. Ha a természet animista, totemisztikus és natu-

ralista reprezentációit a fenti ökoviszonylatokban értelmezzük, az animisztikus látásmód természetképe a természetire emberi tudás- és társadalmi jellemzőket vetít, a totemisztikus világképben a természeti segít a társadalmi tagoltságot és határoeltságot kifejezni és fenntartani a hiedelemvilág tudásszűrőjén keresztül. A harmadik természetkép, a ma is hegemón naturalizmus, a természetet mint objektív és oksági következményekkel jellemezhető, azaz racionálisan megismerhető világot mutatja meg. Ilyen a koevolúció, a kulturális materializmus és a szociobiológia naturalista emberképe is, mely a hiedelemvilágot és a társadalmi létformákat a természet objektívnek tekintett mozgásformáinak rendeli alá.

Az ötödik T

Van-e helye a fenti modellben az ötödik T-nek, amit hívhatunk Teremtőnek, Transzcendensnek vagy csak egyszerűen Titoknak? A kérdés persze meg is fordítható, mire jó ebben a térben (téren kívül) a természetfölötti koncepciója, és egyáltalán elképzelhető-e környezetantropológiai tájékozódás a fent felsorolt környezetek metafizikai környezetéről szóló hiedelmek vizsgálata nélkül?

Az ötödik T hipotézise nélkül is foglalkozhatunk a természetfölöttivel, ahogy azt a durkheimi hagyomány teszi a vallásemlekekben, feltárva a vallások, spirituális hiedelemrendszerek szociális konstruáltságát, társadalmi funkcióját, hasznosságát. Az ökoviszonylatok mentén értelmezett hitrendszerek felfejtéséhez sokszor épp maga a természet kínálja a hermeneutikai kulcsot. A természetember ökoreláció a rítus kifejező és újraalkotó, szimbolikus világában is érvényre jut, szabályozva a személy környezeti magatartását. Andrew Vayda és Roy Rappaport (1968) a kultúrák mélylogikájában talál rá a környe-

zet ökológikájának meghatározó szerepére. Rappaport (1999) egyik utolsó munkájának vallás- és rítuselméleti elképzelésében központi szerepet kap ez a gondolat. A felvilágosodás a mágia megszületését is az eszközkészítés, a technológia jelenségköréhez kapcsolta. Ugyanakkor azt is láthatjuk, hogy multikulturális jelenünkben a virtuális környezet jelentősége megnőtt, a mediatizált információs miliő súlya a természeti környezeti hatásokat is meghaladhatja, és lassan a determinizmus/posszibilizmus vita tárgyává maga a virtuális környezet válik. A tömegmédiák óriási szerepet játszanak ezoterikus, okkult tartalmaik révén abban a különös posztmodern spiritualista újjáéledési jelenségben, melyből a természettel kapcsolatos viszonyunk, a környezetet illető reprezentációk sem vonhatóak ki.

Az emberiség korszakai a 4T alapján

Ha *domináns környezeti pólusok* szerint vesszük sorra a korszakokat, tipológiai táblázatot állíthatunk fel a több százezer éves és a természet korlátlan uralmának alávetett, a négyezer éves társadalmi meghatározottságú, a négyszáz éves technokratikus és a negyven éves információuralmi társadalmak környezetképeinek összevetésére (*1. táblázat*).

A környezet koncepciója kultúrához kötött, szociálisan konstruált, térben és időben változó, függ a hatalmi viszonyoktól és függ az antropológiai önmeghatározástól: „kik vagyunk, honnan jövünk, hová megyünk”. A metafizikai létkeretek ökológizálásának (Lázár, 2008), azaz a természetfölötti mint független környezeti dimenzió elfogadásának kedveznek az ezredforduló fő trendjei. Ilyen lehet a John Naisbitt által megatrendnek tekintett spirituális reneszánsz, vallási megújulás, de ezt erősíti a tömegmédiák „reen-

	TERMÉSZET	TÁRSADALOM	TECHNOLÓGIA	TUDÁS
Paradigma	Természetelvű együttélés az uralgó természettel. Vadász, gyűjtögető, transzhumáló létformák	Neolitikus forradalom. A „házasított természet” fölötti szociokratikus, termés- és demográfiai többleten alapuló exploitatív hatalom	Ipari forradalom. A természet kozmológiai hivatkozás alapjává válik, ugyanakkor legyőzendő, alávetett ellenfél, a gazdasági elitek termelőeszköz-alapú exploitatív uralma alatt áll.	Információs forradalom. A környezeti válságba taszított, privatizálendő visszaülő <i>versus</i> védendő természet. A természet információs (média és politika-hálózati, pénzhatalmi) exploitatív hatalom alatt áll.
Környezetkép	A környezet archaikus animista, mágiikus koncepciója	A környezet vallásos koncepciója	A környezet naturalista, varázstalanított koncepciója	A környezet hasznosított, későmodern <i>versus</i> ökológikus, és újvarázssolt koncepciója

1. táblázat • Az emberiség egymást követő domináns korszakainak (4T) paradigmái és környezetképei

chantment” hatása, az információs technológiák demokratizálódása (internet, új médiumok), a kuhni tudományos paradigmamélet, a posztmodern episztemológia feyerabendí relativizmusa, a technológiával, tudománnyal kapcsolatos etikai dilemmák megjelenése, a későmodernitás kockázattársadalomként való értelmezése Ulrich Beck által, és a tudáshálózatok és kozmológiák pluralizálódása (természetgyógyászat, ellenkultúrák, szubkultúrák).

Általánosabb környezetrepresentációs problémára utal Alfred Hornborg (1996) modernitáskritikája. Szerinte a modernitásra a tudományos élettől a közgazdaságig az élet minden területére kiterjedő dekontextualizáció jellemző, míg a hagyományos társadalmak kultúrájának kontextualista alkatában a fenntartható életmód és környezet fontos elemét képezi a helyi kisvilágok jelentéssző-

vete, sajátos hiedelemvilága. Az emberi viszonyok, a tudás- és identitástermelés dekontextualizációja a csere, a nyelv és az ego eldologiasításával és fetiszálásával jár együtt. Az ökológiai összefüggések szakrális kontextusát felbontó pénzügyi, közgazdasági és természet-tudományos mechanizmusok az emberi test, a táj, a munka „gyarmatosításával”, eldologiasításával teremtik meg az erő, az elnyomás és a kizsákmányolás szilárd alapját (Hornborg, 1996; Lázár, 2008).

A fenntarthatóság és folytathatóság feltétele, hogy a posztmodern vagy utómodern állapotban a természet visszanyerje jogait. A természet jogait az archaikus társadalmakban könyörtelen hiedelmek és ősképek védték, és még a sereglékek is kaphattak a középkorban egyházi bírói védelmet (Ferry, 1994). Sajátos, hogy a természet akkor veszítette el a védettségét, amikor a felvilágosodás projektumában

a naturalista ideológia vonatkoztatási alapjává vált. Az antropológia – holisztikus és összevető tudományos alkatánál fogva – nem mondhat le a jelenségek átfogó szemléltetéséről és értelmezéséről, melyre a jelen tanulmány is kísérletet tett. Az ökörelációiban értelmezett négyrétű (4T) emberi környezet modellje figyelmeztet bennünket, hogy a környezetrepresentációk mélyén is felsejlik kultúránk logikai alapkérdése: Árészt vagy Éroszt, a darwini létharc vagy a kriptotikoni „kölsönös segítség természetörvényének” primátusa közötti választás. Mert a fenti 4T-, illetve 5T-modellben is metafizikai problémával szembesülünk, amikor tudomásul vesszük, hogy az információ és technológia uralma a természet és a társadalom fölötti korlátlan uralomhoz, ökológiai és szociális katasztrófához vezethet. Ez Árészt útja. A természet, a társadalom, a technológia és a tudás közötti fenntarthatóság, a harmónia azonban csak szeretetelvű, kölcsönösségen és egyeztetett érdeken alapulhat, ahogy ezt számos gazdaságetikus, vagy a már említett és e négy minőséget egyenrangú tökeformaként kezelő Ekins (1992) írja.

Platón *Lakomá*-jában olvasható, hogy Khaosz keletkezését az ökológiai gondolkodás számára archetípust kínáló Gaia követte, és Éroszt e folyamatban a harmadik. Parmenidész szerint pedig „*Genesziusz mindenik isten közül legelőször Éroszt alakította.*” (Platón, 1984) Kultúránk keresztény forrásai is ilyen alapot kínálnak környezetképünk spiritualizálásához. A keresztény szellemi örökség öko-logikája valójában János evangélista istenképén alapul, aki Istent a szeretettel azonosítja, és ez Szent Ferenc szellemiségében ölt ma is érvényes ököfilozófiai alakot. A dominancia-alapú környezetkép a civilizációs tragédiák látképeiben néz velünk farkasszemtel. Szembesülünk

vele a hajdani öntözési kultúrák, Sumer és Mohendzsodáro technológiai hübrisze miatt ezredévekkel ezelőtt elszikesedett, sivatagosodott vagy elmocsarasodott kultúrtájain, a hajózó és erdőirtó görögység kopár vidékein, a hamburgeripar marhahúséhsége miatt tarra vágott esőerdők helyén keletkezett legelőkön vagy a Mexikói-öböl elfeketedett vizén.

Kitekintés

A fenntartható környezet reprezentációja a 4T közötti együttműködés szeretetelvű fejlődésképében nyer reménytelni dinamikát, melyet az ökológiai közgazdaságtudomány és jogfilozófia víziói és az ökoszociális társadalmi szerződés elképzelése táplál. Ebben az információs forradalom óriási szerepet vállalhat a technológia együttfejlődésével, de csak akkor, ha természet és társadalom e fejlődés részvényes haszonélvezője. Ebben a folyamatban a jelen főalakja: az „egocitizem”, vagy Borsos találó anagrammája szerint a *mohó sapiens* fokozatosan környezettudatos, szeretetteljes és együttérző ököpolgárrá, „ökocitizenné” válhat (de Rosnay, 2000).

Az antropológus, akit a terep marginális bennszülötté avat újra és újra, egzotikus alternatív kozmológiák „beavatott” hírnökévé is válik, mely közvetítő szerepről a beleélő „emic” és a racionalizáló *etic* nézőpontváltások közepette sem mondhat le. Az a különös romantikus, spirituális folyamat, mely a természetet reszakralizálja, „újratelepíti” hajdan elveszetteknek hitt szellemi tartalmaival (Pogačnik, 1999), „újvararásolja” a kertépítő gyakorlatot, mindennapi gyakorlatát teszi a természetért, és szakralizálja az ökológiát (Gottlieb, 1996), a környezetantropológia számára kikerülhetetlen értelmezési feladatot ajánl, mely talán a fenntarthatóság-folytathatóság környezeti diskurzusához is új üzeneteket kínálhat.

Kulcsszavak: *fenntarthatóság, folytathatóság, 4T-modell, az 5. T, reenchantment, autopoetikus, allopoetikus, egocitizen, ökocitizen*

IRODALOM

- (Baji) Lázár, Imre (2008): Öko-platonista jegyzetek a kegyelem reményében. *Ökotáj*. 39–40, 31–46. • <http://epa.oszk.hu/00000/00005/00025/0t39-04.htm>
- Borsos Béla (1994): *Az élet kereke*. Liget könyvek, Budapest
- Boulding, Kenneth (1978): *Ecodynamics: A New Theory of Societal Evolution*. Sage Publications, Beverly Hills, CA.
- de Rosnay, Joël (2000): *The Symbiotic Man*. McGraw-Hill Companies, New York
- Ekins, Paul (1992): A Four-capital Model of Wealth Creation. In: Ekins, Paul – Max-Neef, Manfred (eds.): *Real-Life Economics: Understanding Wealth Creation*. Routledge, London • <http://books.google.hu>
- Ferry, Luc (1994): *Új rend: az ökológia*. Európa, Bp.
- Gottlieb, Roger S. (ed.) (1997): *This Sacred Earth*. Routledge, London
- Hornborg, Alfred (1996): Ecology as Semiotics. In: Descola, Phillippe – Pálsson, Gísli (eds.): *Nature and Society*. Routledge. London <http://books.google.hu>
- Lázár Imre (2005): Spirituality and Human Ecosystems. In: Zsolnai László (ed.): *Spirituality and Ethics in Management*. Springer, The Netherlands
- Lázár Imre (2001): Humán ökológia és orvosi antropológia. In: Buda Béla – Kopp Mária (szerk.): *Magatartástudományok*. Medicina, Budapest
- Platón (1984): Lakoma (Telegdi Zsigmond fordítása). In: *Platón összes művei*. III/I. *Bibliotheca Classica*. Európa, Budapest
- Pogačnik, Marko (1999): *A föld gyógyítása*. Bioenergetic, Budapest
- Pólos László – Carroll, G. R. – Hannan, M. T. (2007): *Logics of Organization Theory: Audiences, Codes and Ecologies*. Princeton University Press, Princeton
- Rappaport, Roy A. (1999): *Ritual and Religion in the Making of Humanity*. Cambridge University Press, Cambridge <http://books.google.hu/>
- Sorokin, Pitirim (1957): *Social and Cultural Dynamics: A Study of Change in Major Systems of Art, Truth, Ethics, Law and Social Relationships*. Porter Sargent Publishers, Boston <http://books.google.hu/>
- Szádeczky-Kardos Elemér (1989): *A jelenségek univerzális kapcsolódása*. Akadémiai, Budapest
- Vayda, Andrew P. – Rappaport, Roy A. (1968): Ecology, Cultural and Noncultural. In: Clifton James A. (ed.): *Introduction to Cultural Anthropology*. Houghton Mifflin, Boston
- Wellin, Edward (1977): Theoretical Orientations in *Medical Anthropology*: Continuity and Change over the Past Half Century. In: Landy, David (ed.): *Culture, Disease, and Healing. Studies in Medical Anthropology*. Macmillan, New York

